

## 24. DRIE GRIEKSE LIBELLI UIT DE TIJD VAN KEIZER DECIUS (250 n. Chr.)

F. A. J. HOOGENDIJK (Leiden)

De onderstaande libelli, verzoekschriften die samen met de ondertekening van de magistraten golden als bewijs dat men aan de staatsgoden geofferd had, behoren tot een groep van 43 gehele of gedeeltelijke libelli, geschreven op papyrus. Ze zijn vrijwel gelijk wat betreft het formaat (ongeveer 21 × 6 cm), de inhoud en de formulering ervan. Het merendeel van deze papyri stamt uit de Fayoum (slechts twee komen van elders, namelijk Oxyrhynchus), en 34 stammen zelfs uit één dorpje, Theadelphia.

Onze drie libelli komen respectievelijk uit Theadelphia, Alexandrou Nesos en Arsinoë, alle drie in de Fayoum gelegen. Over de vondstomstandigheden is niets bekend; de papyri zijn via de handel tot ons gekomen en over verschillende plaatsen in de wereld verspreid geraakt, waarbij de Stadsbibliotheek van Hamburg een bijzondere plaats inneemt doordat zij aan het begin van deze eeuw in één aankoop negentien libelli uit Theadelphia, dus waarschijnlijk bij elkaar (in een archief?) gevonden, heeft kunnen verwerven. Daarvan is onze eerste tekst er één, tekst 2 ligt in het Egyptisch Museum van Berlijn en de derde bevindt zich in het museum van Alexandrië.

### Bibliografie

Tekst 1 is voor het eerst uitgegeven, met foto, als no. 6 in P. M. Meyer, *Die Libelli aus der decianischen Christenverfolgung* (Abh. d. Preuss. Akad. d. Wissensch., Phil.-hist. Klasse, Anhang Abh. 5; Berlin, 1910). Hierin publiceert Meyer de bovengenoemde groep Hamburgse libelli, met als bijlage de overige vijf libelli die toen bekend waren. Tot deze laatste behoren onze tekst 2 (= Meyer, no. 21), oorspronkelijk, met foto, uitgegeven door F. Krebs, *Ein libellus eines libellaticus vom Jahre 250 n. Chr. aus dem Faijûm* (Sitzungsber. d. Preuss. Akad. d. Wissensch., Phil.-hist. Klasse; Berlin, 1893; 1007-1014 en Tafel VII) (dit was de allereerste libellus die bekend werd) en tekst 3 (= Meyer, no. 23), waarvan de editio princeps, met foto, werd verzorgd door E. Breccia in het *Bulletin de la soc. archéol. d'Alexandrie* 9 (1907), 88-91 (non vidi). Vrijwel tegelijkertijd en onafhankelijk van Meyer heeft U. Wilcken de laatste twee teksten ook opgenomen in zijn *Chrestomathie der Papyruskunde* (Leipzig/Berlin, 1912) nos. 124 en 125. Bij de vertaling is voor tekst 1 de editie van Meyer gevolgd, voor tekst 2 en 3 die van Wilcken. De complete (met nieuwe teksten tot 41 aangevulde) groep libelli is, voorzien van een engelse vertaling, heruitgegeven in het fundamentele artikel van J. R. Knipfing, *The Libelli of the Decian Persecution*, *Harvard Theological Review* 16 (1923) 345-390, en is eveneens te vinden, in

duitse vertaling, in A. Bludeau, *Die ägyptischen Libelli und die Christenverfolgung des Kaisers Decius* (Röm. Quartalschrift f. christl. Altertumsk. u. f. Kirchengesch., 27. Supplementheft; Freiburg im Breisgau, 1931). Voor een complete lijst, met eventueel verbeterde herdrukken van alle, inmiddels 43, libelli verwijzen wij naar noot 41 in H. Grégoire, *Les persécutions dans l'empire romain* (Mém. de l'acad. royale de Belgique 46; Brussel, 1950) 113-114. Een recente heruitgave van tekst 1, met foto, is te vinden in R. Seider, *Paläographie der griechischen Papyri*, Band I (Stuttgart, 1967) no. 44 en Tafel 27. Tenslotte noemen wij uit de immense hoeveelheid literatuur over de christenvervolgingen, waarin steeds ook de libelli aan bod komen: J. Moreau, *La persécution du christianisme dans l'empire romain* (Paris, 1956), waarin kort en duidelijk de verhouding tussen de romeinse staat en de christelijke kerk tot aan keizer Constantijn wordt uiteengezet; en het lijvige boekwerk van W.H.C. Friend, *Martyrdom and Persecution in the Early Church* (New York, 1967), met een zeer uitgebreide bibliografie achterin.

### Inleiding

In 250 n. Chr. heeft keizer Decius (249-251) een edict uitgevaardigd, waarin hij bepaalde dat iedere burger van het romeinse rijk, waartoe ook Egypte behoorde, verplicht was om aan de staatsgoden te offeren. Dit had vooral voor het christelijke deel van de bevolking vèrstrekkende gevolgen. Het betekende in de praktijk dat er in alle dorpen en steden van het romeinse rijk speciale commissies werden ingesteld, in tegenwoordigheid waarvan ieder in het openbaar zijn offer moest brengen. Men kon vervolgens van die commissie een schriftelijk bewijsstuk hiervan krijgen. De libelli bevatten zowel het verzoek aan de magistraten om dit getuigschrift af te geven (geschreven door of namens de indiener van het verzoek: eerste hand) alsook de getuigenis zelf, door de commissie ingevuld op de daartoe opengelaten ruimte in het verzoekschrift (tweede en derde hand).

### Teksten<sup>a</sup>

#### 1.

(eerste hand)

„Aan de commissie, gekozen om toezicht te houden over de offers, van Aurelia Charis uit het dorp The-<sup>5</sup> adelpia.

Altijd al heb ik zonder onderbreking geofferd en eerbied betoond aan de goden, en nu heb ik in uw tegenwoordigheid<sup>10</sup> zoals in het edict is voorgeschreven geplengd, geofferd en van het offervlees geproefd.

Ik verzoek u dit hieronder voor mij te certifiëren.<sup>15</sup> Het ga u goed.

(tweede hand)

Wij, Aurelius Serenos en Aurelius Hermas, hebben u zien offeren.

(derde hand)

Getekend: Hermas.

(eerste hand)

Jaar 1 van de Imperator Caesar<sup>20</sup> Gaius Messius Quintus Trajanus Decius Pius Felix Augustus, 22 Payni (= 16 juni 250)”.<sup>20</sup>

Τῶν ἐπι τῶν θυσι-  
 ῶν ἡρημένοις  
 παρὰ Αὐρηλίας Χάρι-  
 τος ἀπὸ κώμης Θε-  
 αδελφείας. Καὶ αἰεὶ μὲν  
 θύουσα καὶ εὐσεβοῦ-  
 σα τοῖς θεοῖς διατε-  
 τέλεκα καὶ νῦν ἐ-  
 πί παρόντων ὑμῶν  
 κατὰ τὰ προσταχθέντα  
 ἔσπισα καὶ ἔθυσα καὶ  
 τῶν ἱερείων ἐγευ-  
 σάμην καὶ ἀξιῶ ὑμᾶς  
 ὑποσημιώσασθαι μοι.  
 Διευτυχεῖται.  
 Αὐρήλιοι Σερῆνος καὶ Ἐρμάς  
 εἶδαμέν σε θυσιάσοντα.  
 ΕΡΜ ΣΕΣΗΜ  
 Αὐτοκράτορος Καίσαρος  
 Γαΐου Μεσσίου Κυίντου  
 Τραϊανοῦ Δεκίου  
 Εὐσεβοῦς Εὐτυχοῦς  
 Σεβαστοῦ Παῦνι κβ.

Τοῖς ἐπὶ τῶν θυσι-  
 ῶν ἡρημένοις  
 παρὰ Αὐρηλίας Χάρι-  
 τος ἀπὸ κώμης Θε-  
 αδελφείας. Καὶ αἰεὶ μὲν  
 θύουσα καὶ εὐσεβοῦ-  
 σα τοῖς θεοῖς διατε-  
 τέλεκα καὶ νῦν ἐ-  
 πί παρόντων ὑμῶν  
 κατὰ τὰ προσταχθέντα  
 ἔσπισα καὶ ἔθυσα καὶ  
 τῶν ἱερείων ἐγευ-  
 σάμην καὶ ἀξιῶ ὑμᾶς  
 ὑποσημιώσασθαι μοι.  
 Διευτυχεῖται.  
 Αὐρήλιοι Σερῆνος καὶ Ἐρμάς  
 εἶδαμέν σε θυσιάσοντα.  
 ΕΡΜ ΣΕΣΗΜ  
 Αὐτοκράτορος Καίσαρος  
 Γαΐου Μεσσίου Κυίντου  
 Τραϊανοῦ Δεκίου  
 Εὐσεβοῦς Εὐτυχοῦς  
 Σεβαστοῦ Παῦνι κβ.

16. Libellus no. 1. Papyrus Hamburg inv. 99. Foto: Staats- und Universitätsbibliothek, Hamburg

2.<sup>b</sup>

(eerste hand)

„Aan de commissie, gekozen om toezicht te houden over de offers, van het dorp Alexandrou Nesos, van Aurelius Diogenes, zoon van Satabous, uit het dorp Alexandrou<sup>5</sup> Nesos, ongeveer 72 jaar oud, met een litteken op de rechter wenkbrauw.

Altijd al heb ik zonder onderbreking aan de goden geofferd, en nu heb ik in uw tegenwoordigheid zoals<sup>10</sup> in het edict is voorgeschreven geofferd, geplengd en van het offervlees geproefd. Ik verzoek u dit hieronder te certifiëren.<sup>15</sup> Het ga u goed. Ik, Aurelius Diogenes, heb (dit verzoek) ingediend.

(tweede hand)

Ik, Aurelius Syros, heb u zien offeren, samen met uw zoon<sup>c</sup>.

(derde hand)

... onos ...<sup>d</sup>

(eerste hand)

<sup>20</sup> Jaar 1 van de Imperator Caesar Gaius Messius Quintus Trajanus Decius Pius Felix Augustus, 2 Epeiph (= 26 juni 250).”

3.<sup>e</sup>

433

(eerste hand)

„Aan de commissie, gekozen om toezicht te houden over de offers, van Aurelia Ammo-<sup>5</sup>nous, dochter van Mystos, priesteres van de grote, grote, eeuwiglevende god Petesouchos en van de goden in Moëris, uit de wijk (van de stad Arsinoë) Moëris.

Altijd<sup>10</sup> al heb ik zonder onderbreking aan de goden geofferd gedurende mijn (hele) leven, en ook nu dan, zoals in het edict is bevolen en in uw tegenwoordigheid, heb ik geofferd, geplengd<sup>15</sup> en van het offervlees geproefd.

Ik verzoek (u) dit hieronder te certifiëren.”

(hier breekt de papyrus af)

<sup>a</sup>Afkortingen en symbolen op de papyrus niet verantwoord <sup>b</sup> Kleine beschadigingen in regel 10-13 en 16-24 van deze tekst die slechts enkele twijfelloos aan te vullen letters betreffen, zijn niet aangegeven <sup>c</sup> Slechts de eerste helft van dit woord is bewaard; er kan ook zoons of kleinzoon(s) staan <sup>d</sup> Meyer leest aarzelend Getekend: K...nonos; dit is met Wilcken, op grond van de foto, af te wijzen <sup>e</sup> Kleine beschadigingen aan de linkerrand van de tekst en een gaatje in het midden van r. 8-10 zijn niet aangegeven.

## Bijzonder commentaar

*Registratie*

Het getal 433 dat boven no. 3 staat is volgens Wilcken een registratienummer van het ambtelijk archief; we vinden dergelijke nummers dikwijls boven de samen-

stellende delen van een *tomos synkollesimos* (letterlijk: „samengeplakte rol”). Binnengekomen stukken werden door ze aan elkaar te plakken en van een nummer te voorzien gecatalogiseerd, zoals uit vele andere papyri blijkt. De libelli zouden dan in tweevoud zijn opgesteld, en dit exemplaar zou uit het archief van de commissie komen. Meyer (loc. cit. p. 23) denkt eerder aan het nummer, waaronder degene die de libellus had ingediend was opgenomen in de lijst van offeraars die door de offercommissie werd opgesteld. Het vermoeden dat althans sommige libelli in tweevoud zijn opgesteld is bevestigd door de vondst van een duplicaat van onze no. 1, Knipfing loc. cit., no. 26. Toch is het opmerkelijk dat boven de Hamburgse libelli uit Theadelphia, die waarschijnlijk uit een archief stammen, geen getallen staan.

*Het werkelijke verzoekschrift (eerste hand)*

Meyer heeft een speciale studie gemaakt van de verschillende handschriften, afwijkende orthografie en vooral van de gebruikte formules, en kwam tot de conclusie dat men in het kleine dorpje Theadelphia al minstens zes verschillende *nomografoi*, beroepsoorkondenschrijvers, kon onderscheiden met ieder een eigen handschrift en formulier, door wie men zijn libellus liet schrijven. Bij de later gevonden teksten zijn er nog meer afwijkende handen en formules te vinden, zodat moet worden aangenomen, zoals Knipfing (loc. cit., p. 349-350) betuigt, dat veel mensen persoonlijk hun libellus schreven of dit niet door een beroepsschrijver maar door een kennis die de kunst van het schrijven machtig was, lieten doen. Een paleografische bestudering van alle tot nu toe bekende libelli heeft nog niet plaatsgevonden. Hoewel we voor onze voorbeelden drie verschillend geformuleerde hebben gekozen (er zijn er ook die woordelijk hetzelfde zijn), vallen toch de overeenkomsten direkt op. Er wordt dan ook een algemeen geldend voorbeeld verondersteld, te weten de niet overgeleverde tekst van het edict van keizer Decius zelf of tenminste de vorm waarin dat in alle dorpen en steden van het Romeinse rijk openbaar bekend was gemaakt. Uit de overeenkomst tussen de beschrijving van dit edict door christelijke auteurs, de formulering van de libelli, en de verwoording van een edict van dezelfde strekking, uitgevaardigd door de latere keizer Maximinus in 306 n. Chr. (van wie men aanneemt dat hij daarvoor de formulering van Decius heeft overgenomen), is men gekomen tot een reconstructie van de bepaling betreffende het offeren in het edict van Decius, in vertaling: „... dat allen, zowel mannen, als hun vrouwen, huisgenoten en zelfs zuigelingen, moesten offeren, plengen en werkelijk van het offer vlees proeven.”

*De afzend(st)ers*

Behalve uit het bovengenoemde duplicaat van tekst 1 is ons over de afzender Aurelia Charis niets bekend, en dat geldt ook voor de beide anderen. Het blijkt uit de libelli dat degene die het verzoek indiende en de offers bracht, dit deed namens, en deels ook in gezelschap van, de rest van het huishouden. Soms worden de overige familieleden met name genoemd, maar meestal spreekt het vanzelf. Zo zien we dat

in no. 2 Diogenes alleen als afzender wordt genoemd, terwijl de commissie getuigt dat hij samen met zijn zoon(?) geofferd heeft. Ook zijn er gevallen waarin het verzoek in het enkelvoud is ingediend, maar in het meervoud wordt beantwoord. Een opvallend groot deel van de libelli is door vrouwen ingediend, in de hoedanigheid van familiehoofd. Knipfing ziet in dit vrouwenoverschot, samen met het feit dat veel mensen in de libelli pas van woonplaats veranderd zijn, een bewijs van het sociale en economische verval in het Romeinse rijk in de derde eeuw (*loc. cit.*, 356). De afzender van no. 3, Aurelia Ammonous, is priesteres van de Egyptische krokodillegodheid Petesouchos. Dit is het bewijs, dat het verkrijgen van een libellus niet alleen verplicht was voor christenen of personen die van christendom verdacht werden, zoals men eerst aannam (en Bludeau, *loc. cit.*, 39 blijft desondanks bij die opvatting), maar dat deze verplichting werkelijk voor iedereen gold. Want hoe zou men kunnen twifelen aan de integriteit van een priesteres, die dagelijks („haar leven lang al” voegde zij, als persoonlijke inbreng, aan de vaste formule toe) niets anders deed dan offers aan heidense goden brengen!

Tenslotte zien we dat alle afzenders het gentilicium Aurelius/Aurelia dragen, de naam die men ontleende aan degene die iedereen in het Romeinse rijk het burgerrecht had verleend in 212 n. Chr.: Marcus Aurelius Antoninus Caracalla.

*Het onderschrift van de commissie (tweede hand)*

Deze verklaring, samen met de handtekening van het hoofd van de commissie geplaatst in de ruimte die speciaal hiervoor tussen het verzoek en de datum was opengelaten, werd geschreven door de *grammateus*, schrijver, van de offercommissie. Dikwijls, maar niet altijd, is dit in de Theadelphia-papyri dezelfde hand. Hoe routinematig deze regels werden opgeschreven blijkt uit het onderschrift van no. 1, waarin voor de dame Aurelia Charis de mannelijke vorm van het participium voor offeren is gebruikt.

*De ondertekening (derde hand)*

Onder de verklaring van de *grammateus* volgt de door het hoofd van de commissie eigenhandig geschreven handtekening (dikwijls in afkorting), meestal in een opvallend stijf, schools handschrift, waaraan men kan zien dat hij het schrijven niet gewend was. In no. 1 zien we als commissiehoofd van Theadelphia Hermas, die we in de meeste libelli uit dat dorp in die functie aantreffen. De ondertekening van no. 3 is niet bewaard gebleven. Een probleem wordt gesteld door de handtekening onder no. 2. De commissie bestaat in dit dorp, Alexandrou Nesos, blijkbaar uit één persoon, Aurelius Syros. Maar juist die naam kan in de zeer beschadigde resten van de handtekening niet gelezen worden. Misschien moeten we aannemen dat, bij tijdelijke afwezigheid van Syros zelf, een plaatsvervanger voor hem getekend heeft.

*De datum*

De datum is nog door de eerste hand geschreven. Als gebruikelijk worden alle epitheta van de keizer erin opgenomen. De data van de libelli die we momenteel overhebben vallen allemaal binnen de betrekkelijk korte periode van 12 juni tot 14

juli 250 n. Chr., en dat is waarschijnlijk het gevolg van een rond die tijd uitgevaardigde precisering van het edict, dat al van eerder in het jaar stamde, met de nadere aanduidingen omtrent de commissiesamenstelling en de libelli.

#### Algemeen commentaar

De libelli zijn vele malen besproken in verband met de christenvervolgingen. Want hoewel de maatregel van Decius, zoals we hierboven zagen, niet alleen voor de christenen gold, is het toch wel deze groep geweest waarop hij voornamelijk doelde.

Het christendom had zich snel verbreid, en ook in Egypte was het al vroeg populair. De christelijke ideeën sloten goed aan bij opvattingen die al langer bestonden onder de bevolking<sup>1)</sup>. Ondanks het feit dat er in de papyri slechts weinig gegevens over het vroege christendom in Egypte te vinden zijn<sup>2)</sup>, moeten wij toch uitgaan van een vrij grote aanhang, ook in het binnenland van Egypte<sup>3)</sup>. Met de verbreiding van het christendom over het Romeinse rijk begonnen ook de christenvervolgingen. Aanvankelijk berustten die niet op een officieel verbod van deze godsdienst zelf. De regering trof slechts (beperkte) maatregelen wanneer de sociale en politieke orde bedreigd werden, wat echter steeds duidelijker het geval was. De christenen zetten zich af tegen de decadenter wordende staat, en hun geloof aan één god botste met de steeds meer verplichte keizerscultus. Maar vooral de angst die de medebevolking voor de christenen had, een angst gebaseerd op onwetendheid en vooral vreemde verhalen die de ronde deden (tot zelfs over incest en mensenoffers tijdens de geheime samenkomsten!), was de oorzaak van de eerste, plaatselijke, vervolgingen. In rustige tijden werden de christenen gewoon geaccepteerd, maar bij rampen zoals branden (denk aan de vervolgingen van Nero in 64 n. Chr.), overstromingen, epidemieën, kregen de christenen daarvan de schuld. Dan keerde de woede van het volk zich tegen hen, en konden de (plaatselijke) bestuurders niet anders dan toegeven aan de massa<sup>4)</sup>. Maatgevend werd in het begin van de tweede eeuw het antwoord van Trajanus op een brief van de schrijver en provincie-

<sup>1)</sup> H. I. Bell, *The Preparation for Christianity (Lecture III) in Cults and Creeds in Graeco-Roman Egypt* (Liverpool, 1953) 50-77.

<sup>2)</sup> Christelijke brieven zijn verzameld in M. Naldini, *Il Cristianesimo in Egitto, lettere private nei papiri dei secoli II-IV* (Firenze, 1968); zie verder: E. A. Judge-S. R. Pickering, *Papyrus Documentation of Church and Community in Egypt to the Mid-Fourth Century*, *Jahrbuch für Antike und Christentum* 20 (1977) 47-71.

<sup>3)</sup> H. I. Bell, *Evidences of Christianity in Egypt during the Roman Period*, *Harvard Theological Review* 37 (1944) 185-208. Een andere mening is J. Schwartz toegedaan in het slot van zijn artikel: *Une déclaration de sacrifice du temps de Dèce*, *RB* 54 (1947) 365-369.

<sup>4)</sup> Zie voor de oorzaken en de rechtsvraag van de vervolgingen o.a. Moreau, *loc. cit.*, 65-74; G. E. M. De Ste. Croix, *Why Were the Early Christians Persecuted?*, *Past and Present* 26 (1963) 6-38; A. Wlosok, *Die Rechtsgrundlagen der Christenverfolgungen der ersten zwei Jahrhunderte*, in R. Klein (ed.), *Das frühe Christentum im Römischen Staat* (Darmstadt, 1971) 275-301.

bestuurder Plinius (Epist. 96-97) waarin het christen-zijn inderdaad strafbaar werd geacht, tenzij men alsnog bereid was zich te bekeren. Maar, *conquirendi non sunt*: het was niet de bedoeling dat zij speciaal werden opgespoord!

Hadden de vervolgingen tot dan toe een spontaan en lokaal karakter gehad, met het edict van Decius werd de eerste algemene christenvervolging een feit, werd het christen-zijn tot staatsmisdrijf. De zeer slechte economische en politieke situatie van het rijk bracht de keizer tot een poging de oude romeinse waarden in eer te herstellen door de algehele terugkeer naar de romeinse staatsgoden. Zo wilde hij een eenheid onder de bevolking tot stand brengen die de romeinse goden en dus ook de keizer loyaal gezind was, terwijl hij tegelijkertijd de schuld van de slechte omstandigheden op de christenen afwentelde.

De gevolgen van het edict van Decius zijn vreselijk geweest; zijn vervolgingen zijn ons behalve via de libelli ook uit de vele martelaarsacten en christelijke schrijvers bekend<sup>5</sup>). Er wordt melding gemaakt van zware straffen, variërend van boetes en opsluiting tot marteling en de doodstraf, wanneer men weigerde aan de offerverplichting te voldoen. Het is dan ook niet verwonderlijk dat velen liever afvallig werden van het christelijk geloof, en dit heeft zulke vormen aangenomen dat het voor de kerk een groot probleem stelde: wat te doen met mensen, die onder dwang hun geloof verloochend hadden, maar in hun hart nog christen waren? Cyprianus, bisschop van Carthago en tijdgenoot van de vervolgingen van Decius (die hij door onder te duiken overleefde) wijdde zelfs een speciale verhandeling hieraan: *De lapsis*, Over de afvalligen. Moest men onderscheid maken tussen mensen die werkelijk de offers volbracht hadden, de *sacrificati*, mensen die alleen vlug een handje wierook in het vuur hadden gegooid, de *thurificati*, en mensen die zich op frauduleuze wijze zonder te offeren een libellus hadden weten te verschaffen, de *libellatici*? Tegenover de vrij milde houding van Cyprianus en zijn tijdgenoot Dionysius van Alexandrië<sup>6</sup>) stonden de voorstanders van een harde lijn, en dit geschil was later één van de onderliggende oorzaken van schisma's in de kerk.

De vervolgingen van Decius hebben, door zijn dood in juni 251 n. Chr., niet lang geduurd, en ook al was het niet dé „Grote Vervolging” (hiermee wordt doorgaans die onder Diocletianus bedoeld), toch hebben zij diepe indruk gemaakt. Het doel, het vernietigen van de kerk, is niet bereikt, nee eerder is zelfs de verspreiding van het christelijk geloof door de vervolgingen (met dwang tot vluchten en onderduiken) in de hand gewerkt. Ondanks alle tegenwerking heeft het christendom, met de

<sup>5</sup>) Wel moet men bedenken dat deze bronnen ons een gekleurd, waarschijnlijk op vele punten overdreven, beeld geven van de vervolgingen. In de papyrus P. Oxy. 31.2601 lezen we dat een christen, die (waarschijnlijk tijdens de vervolgingen van Diocletianus) door een gelijksoortige offerverplichting verhinderd wordt een proces te voeren, deze maatregel eenvoudig kan omzeilen door een ander voor hem te laten optreden.

<sup>6</sup>) Een beschrijving door Dionysius van de gebeurtenissen tijdens en na de vervolgingen onder Decius is opgenomen in de *Ekklesiastike Historia* (Kerkgeschiedenis) van Eusebius, boek VI, 40-42.

komst van de eerste christenkeizer Constantijn de Grote (306-337 n. Chr.) en de erkenning van de christelijke tot staatsgodsdienst, uiteindelijk getriomfeerd.

Zo vormen deze egyptische libelli, die voor de één volkomen onbelangrijk waren, maar voor een christen tot immense gewetensproblemen moeten hebben geleid, hoewel ze mogelijk geen van alle echt tot een christen hebben behoord, een schakel in de geschiedenis van de roerige beginjaren van de christelijke kerk.